

ANQASHPA QICHWAN *

Félix Julca Guerrero
[Kushi Shullka Awqaylli]*

O. Yaykuna

Kay qillqaychaw qamkunata musyaratsiyashqiki imanawpis Anqash qichwa kanqanta, ñawpa unay unay yurinqanpita patsay kanankama imanaw tikrashqanta mana tikrashqanta. Alli kayikaanampaq ayllurqu chusku qutuman. Huk kaqchaw rimaa ayka rimaqkuna kanqanta, maychaw rimakanqanta, niykur llapan qichwa shimi hatun suyukunachawwan, ichik markakunachaw rachikanqanta. Ishkay kaqchaw willapaayaq imanawpis Anqash qichwa shimi rimakanqantawan rachikanqanta. Kima kaqchaw alli qawapariykur niyaq imakunataq ruran Anqashchaw qichwa huklaaya wakinkaq qichwakunapita kanampaq? Usharinapap, chusku kaqchaw niriyaq kanan qipa nunakuna imanawpis qichwa shimita rimayanqanta.

1. Qichwa shimi

Qichwaqa huk unay Amirikapa shiminmi, allaapa atska rimaqkunayuq. Kay shimita rimayan pitsqantin hatun suyukunachaw: Ecuador, Colombia, Perú, Bolivia, Chile, Argentina niykur Brasil chawpis.

Sasam musyanan ayka llapan kay shimipa rimaqninkuna kayanqanta, Torero (1974) nin qanchis hunu nunakunam rimayan; Cerrón-Palomino (1987b), puwaq hunu pullanwan; Solís (1996) niykur Chirinos (1998), puwaq hunupita hanashqa, niykur López (1999) nin chunkapita chunka ishqay yuqman hunu nunakunam rimayan. Rikanqantsiknawpis qichwa shimita rimayan allaapa atska nunakuna pitsqantin Amirika ura kuchu suyukunachaw.

---

* Kay qillqayqa yapashqa niykur altsashqa, ñawpa rimakanqanpita Hatun Suyu Huqta Rimanakuychaw, Santiago del Estero - Argentinachaw, rurakarqan chunka puwaq hunaqpita ishkay chunka hunaqkama, chunka killa ishkay waranqa wata. [Este documento es la versión aumentada y corregida de la ponencia presentada en el VI Congreso Internacional del Qichua, llevado a cabo en Santiago del Estero - Argentina, del 18 al 20 de octubre de 2000].

* Yachatsiquq. PROEIB Andes - Hatun Yachay Wayi San Simón (Cochabamba, Bolivia). Chaskiykuna: fjulca@proeibandes.org niykur fjulca@hotmail.com

Hatun wiraqtsa yachaq nunakuna alli, alli rikapaariykur, qawapaariykur niyan: qichwa shimiqa yurirqan Piruwpa chawpin achachaq markakunachawmi, Limaqchawwan Anqashchaw, kay markakunapita patsaymi ramakashqa llapan kuchukunaman, niykur rachikashqa tukuy rimay rikuqman. Tsaymi¹ ñawpakaq inkakunaqa mana rimayarqantsu qichwa shimita, paykunaqa rimakuyarqan aymara shimitam. Wayna Qapaq inkaran Qusquman chinchaysuyu qichwa shimita chatsirqan niykur hatunyatsirqan mamanpa u kuyay warminpa hutinchaw, paykuna kayaanaq Chinja markapita (Torero op.cit.; Parker 1976; Cerrón-Palomino op.cit., niykur qutu rimaychaw²; Almeida 1999; Wroughton sf.).

Kanan qipa watakunaqa qichwata rimantsik tukuyllaayana, manam ñawpa unay, unay watakunanawnatsu, kananqa pasaypa rachikashqam, tsaymi Piru uma chawpi (Anqash) qichwa rimaqkuna, ura kuchu markakunawan (Ayacucho, Cuzco, Puno), niykur ishkan kuchu suyukunawan (umapa Ecuadorwan Colombia niykur urapa Boliviawan Argentina) qichwa rimaqkunawan mana kayinakuyannatsu, tsaymi wakin alli qapaq nunakuna niyan kay qichwakuna manam huk shimillatsu kayan, kaykunaqa ishkay huklaaya shimikunanam kayan, kastillanuwana purtuguiswannaw (cf. Parker op.cit.; Cerrón-Palomino 1987a; Chacón y Solís 1989).

Ñawpa qichwa yurinqanpita imanawpis rachikanqanta, alli alli qawapariykur, niykur tinkuratsir (Parker 1963; Torero 1964, 1974) rurayanqanwan, Cerrón-Palomino (1987b: 247) ruran maykunapa imanaw qichwa shimi rachikanqanta.

Rikaarishun qillqashqanchaw imanawpis qichwa shimi rachiqanqanta unay unay purun qichwapita patsay kanankama llapan pitsqantin hatun suyukunachaw niykur ichik markankunachawpis:

1 Wakin Anqash markachawqa haykuna: "tsay", "hay" niykur wakin shimikuna kaykunapita patsay yaqushqawan miratsishqa kikinllam kayan (*tsay* = *hay*, *tsay-nawku* = *hay-nawku*), tsaymi (haymi) nunakuna mayqanwanpis rimayan kikintanawlla, ishkanta taku, takurkuryan (*tsay* ~ *hay*; *tsaymi* ~ *haymi*, *tsaychawku* ~ *haychawku*).

2 Kay qutu rimay karqan Wampanichaw (Lima) llapan EBI yachatsiqkunapaq, qanchis hunaq, ishkay killa, ishkay waranqa wata.

PROTOQUECHUA

HUAIHUASH

(QI)

HUAMPUY

(QII)

CENTRAL

Pacaraos

HUAILAY AP-AM-AH HUANCAY

YUNGAY

CHINCHAY

(QIIA)

(QIIB-C)

Huailas	Alto Pativilca	Yaru	Central	Septentrional	Septentrional	Meridional
Conchucos	Alto Marañón	Jauja-Huanca	Laraos	Cañaris	Amazonas	Ayacucho
	Alto Huallaga	Huangáscar- Topará	Lincha	Incahuasi	San Martín	Cuzco-
			Apuri	Cajamarca	Loreto	Bolivia
			Chocos		Ecuador	Argentina
			Madeán		Colombia	

Nuqantsik kay qillqaychaw manam kanan rikashuntsu llapan qichwa shimita, sinuqa hatun HUAYHUASH (QI) qichwa nishqanpita, chawpinkaq rurinchaw HUAILAY qichwa nishqanllatam ñawirishun. Kay waylay qichwaqa Anqash hatun markachawmi rimakan, tsaytam hutitsishun Anqash Qichwa nishpa.

2. Anqash qichwa

Kay qillqaychaw rimaramushaq Anqashchaw qichwa rimanata. Kay qichwaqa waylaskaqwan kunchukuskaqmi (Qichwa Waylay, Chawpikaqchaw). Anqash markachawqa llapampitapis allaapa rachikashqam qichwa shimi rimakan. Wakin kaqkunanaqa manam kayinakuyantsu kay markapura qichwallata rimaykar. Ankashchawqa kima hatun qichwa rimaymi kan: Waylas raqra, Kunchukus raqra niykur Mayuman kuchu markakunapa. Kay hatun atska markakunapa rurinchawpis ichik markakunachaw manam tsaynawllatsu qichwata rimayan (cf. Chávez 1994).

Rikaarishun kay qichwa rimaykunata:

ANQASH QICHWA

Kunchukus raqra	Waylash raqra³	Mayuman kuchu Markakuna	kastillanuman tikrashqa
<i>Qushtay/qushñi</i>	<i>quyay/shikitay</i>	<i>quyay/quntay</i>	'humo'
<i>tsaqay</i>	<i>paqas/tuta</i>	<i>ampi</i>	'noche'
<i>nanayllu</i>	<i>waallu</i>	<i>warayna/waallu</i>	'espantapájaros'
<i>sisá/shikshi</i>	<i>wayta</i>	<i>wayta</i>	'flor'
<i>uma</i>	<i>piqa</i>	<i>piqa</i>	'cabeza'
<i>añaaku</i>	<i>anas</i>	<i>añas</i>	'zorrillo'
<i>iluty/llukiy</i>	<i>llupiy/sutay</i>	<i>hurqay</i>	'sacar'
<i>sakya/saklla</i>	<i>llaqla</i>	<i>laqla</i>	'hablador'
<i>tusuy</i>	<i>tushuy</i>	<i>qatsway</i>	'bailar'

Riqway marka   Warash marka   Qarwash marka   Yunkay marka   Qarash marka   Kastillanuman marka   marka   marka   marka   marka   tikrashqa

<i>qallpashum</i>	<i>parqushun</i>	<i>qarpashun</i>	<i>qarpashun</i>	<i>qarpashun</i>	'hay que regar'
<i>taqra/taqla</i>	<i>qanra/rakcha</i>	<i>qacha</i>	<i>qacha</i>	<i>qacha</i>	'sucio'
<i>hara</i>	<i>hara</i>	<i>ara</i>	<i>ara/sara</i>	<i>sara</i>	'maiz'
<i>haychaw</i>	<i>haychaw</i>	<i>tsaychaw</i>	<i>tasaychaw</i>	<i>tsaychaw</i>	'ahi'
<i>wallpa</i>	<i>wallpa</i>	<i>wishpa</i>	<i>wishpa</i>	<i>wishpa</i>	'gallina'
<i>qatswan</i>	<i>qatswan</i>	<i>tushun</i>	<i>tushun</i>	<i>tushun/tusun</i>	'baila'
<i>awkin</i>	<i>awkish</i>	<i>awkis</i>	<i>lluku</i>	<i>ruku</i>	'viejo' ⁴

2.1. Kunchukus raqra qichwa.

Kunchukus raqrachawqa kay markakunam kayan: Wari, San Luwis, Asunsiyun, Siwas, Pumapampa, Mariskal Lusuryaga, Antuku Raymundi. Kay markakunachawqa llapantan rimayan kay diptungukunata: aw, ay, uy. Rikaarishun kaykunachaw:

3. Waylaswan Mayuman kuchu markakunachawqa kaykunawan qillqashqakuna: /aw/, /ay/, /uy/ llapan rimaychaw waqayan kaynaw. [oo], [ee], [ii]. Kunchukus raqra qaqchawnam kikin qillqashqatanawlla rimayan [aw], [ay], [uy]. Niykur kiman hatun markakunapa rimayninchaw kay qaapa /_q_/ ñawpanchawwan qipanchaw kay ishkan bukalkuna /i/, /u/ waqayan kaynaw [e], [o].

4 Llaplan rimaykuna kay qillqaychaw churashqata, ayllurqaa tukuy chakra yachay wayikunachaw yachatsiq kanqanpita patsay (1986–1992) kanankama. Wakinkuna yuriyan qipa qillqayniykunachaw (Julca 1999a, 1999b, 2000; Julca y Carlosama 1999).

wawqi [wawqe] 'hermano'⁵
 umayki [umayki] 'tu cabeza'
 punuy [punuy] 'duerme'

Niykur kay qichwachaw qullutsiyashqa kayta /_q/ ichik shimikuna ushaqninchaw, tsaymi ushaq kuchuchaw bukalta kaykunachaw:

piraq > pira [pira:] 'quién será'
maytaq > maytaa [mayta:] 'dónde está'
imapaq > imapaa [imapa:] 'para qué'

Kay kikin Kunchukus raqrachaw Yanama aywaqchaw niykur wakin markakunachaw qaa /q/ [q] tikrashqa gaaman [g], rikaarishun:

piqa > piga [pega] 'cabeza'
nuqa > nuga [noga] 'yo'
sinqa > singa [senga] 'nariz'

Kay Kunchukus raqra qichwa shimiqa tsaynawllam kakiykan ñawpa unay unay purun qichwa rimaynawlla, kay qichwam ichik niran suriñu qichwaman: uma 'cabeza', ñawi 'ojo', tawa 'cuatro', kimsa 'tres', apay [apay] 'llevar', chawpi [chawpi] 'centro'.

2.2. Waylash raqra qichwa.

Waylash raqrachawqa pitsqantin hatun markakunam kayan: Riqway⁶, Warash, Qarwash, Yunkay, Waylas (Qarash). Huk kuchunpa kay qichwachawqa ñawpa unay unay purun qichwa rimaykuna kaykanran, rimakanran, tsaymi palabrakunapa ushaqninchaw alli pashtatsiyan kay hunimata /q/ kaykunachaw: taq, raq, paq (mana agintibuchaw). Rikaarishun:

5 Kay qillqaychaw inishaq kaykunata: / / hunimakunata llawinapaq; [ ] rimanqantsikkuna imanawpis waqanqanta wichqanapaq; < > hapallan litra qillqashqata wichqanapaq; ' palabrakuna kastillanu shimiman tikrashqapawan qichwaman tumatsishqakaqta llawinapaq; " " cita textual nishqanpaq; > kay ninan qipaqaq shamun ñawpankaqpita.

6 Unay hutin: Ichuq raqay '(ruinas) del lado izquierdo' (Cerrón-Palomino, paywan rimayniychaw)

qamtaq 'tú pues'
 nuqaraq 'yo todavía'
 taqaypaqraq 'para él todavía'
 paypaq 'para él'

Huknin kuchupana, manana ñawpa unay unay rimaynawllanatsu rimakan, pasaypa tumashqana, tsaytam riqintsik mushuq qichwa rimayninkunanaw. Llapan Waylash raqra markakunachawqa kay diptungukuna: aw, ay, uy tikrayashqa huk unay waqraq bukal llaman, kaynaw:

aw > UU [o:]: chawpi > chUUpi [èoo:pi] 'centro'
 awkish > UUKish [o:kiš] 'viejo'
 ay > II [e:] : kuyay > kuyII [kuye:] 'querer'
 ayway > IIWII [e:we:] 'vaya'
 uy > ii [i:] : punuy > punii [puni:] 'duerme'
 mikuykan > mikiikan [miki:kan] 'está comiendo'

2.3. Mayuman kuchu qichwa.

Kaychaw kayan kay markakuna: Ayha⁷, Bulugnisi niykur Ukrush. Kay qichwachawqa llaa /ë/ <ll> tikrashqa laaman /l/. Bulugnisi kuchu markakunachawna ñaa /ñ/ kikin qillqashqanawlla rimakan, hukkaq markakunachawnam tikrashqa naaman /n/. Rikaarishun:

llaqlla > laqlla 'hablador'
 nuqalla > nuqala 'yo nomás'
 lluyaq > luyaq 'blanco'
 añas > anas 'zorrillo'
 wañuy > wanuy 'muerte'
 ñawi > nawi 'ojo'

Kay diptungukuna aw, ay, uy Waylas raqrachawnawllam rimakan, ninqantsiknawpis tikrakashqa kaykunaman [o:], [e:], [i:]. Kaytam riqintsik munuptungasyun nishpa.

---

7 Unay hutin: aysha «baldio» (Ibid).

kunsunanti niykur /a:/ <aa>, /i:/ <ii>, /u:/ <uu> unay waqaq bukalkuna.

3.1. Kunsunantikuna.

Kanan qawapaarishun kay ishkay huklaaya Anqash qichwapa hunimankunata: /š/ <sh>, /c/ <ts>.

a) /š/ <sh>

Kay shaaqa /š/ <sh> ñawpa unay unay purun qichwapa rimanapita patsaymi kanankama kawaykanraq Anqash qichwapa rimayninchaw⁸, wakin markakunachawqa saaman /s/ <s> tikrashqa, niykur hukkunachawnam kay saa /s/ haaman /x/ <h> tikrashqa; wakkunachawnam kay haa /x/ qullushqa /ø/, manana kannatsu.

Haypinqa kaynawmi tumakashqa qichwa yuringampita patsay kanan qipa watakunakama: sh > s > h > ø. Rikaarishun:

Shamuy > *samuy* > *hamuy* 'venir'

Shitqa > *sitqa* > *hitqa* > *itqa* 'yerba comestible'

Shinqash > *sinqash* > *hinqash* 'tobillo'

Shipash > *sipash* > *sipas* 'señorita'

Shuk > *suk* > *huk* > *uk* 'uno'

Shullka > *sullka* > *sulka* > *hulka* 'persona menor'

Shuti > *suti* > *huti* 'nombre'

Kay Ankash qichwachaw ama pantashuntsu shaata /š/ <sh> saawan /s/ <s> ni chaawampis /è/ <ch>, kaykunaqa huklaaya huniman kakuyan, kaynaw: /š/ ? /s/, niykur /š/ ? /è/. Hukllayllapayan rikaarishun:

- /š/ <sh> ? /s/ <s>:

ashtay / *astay* 'llevar, acarrear / pegar, castigar'

shawan / *sawan* 'cuelga / portón'

8 Wakin suyukunachaw Ikwadurwan Argintinachaw, ichikllaqa rimapaykayanran shaata /š/ <sh>. manam siy Ankashchawnawnatsu (Quchapampachaw, Ikwadur mashikunawan rimanqachaw, Argintinakaqpaq rikariyay Bravo, 1980).

<i>ashin / asin</i>	'busca / ríe'
<i>shiqi / siqi</i>	'golpea, azota / tumbar'
<i>shupi / supi</i>	'seco / pedo'
<i>shutay / sutay</i>	'descanzar / jalar ⁹

- /š/ <sh> ? /è/ <ch>:

<i>kasha / kacha</i>	'espina / mensajero'
<i>washay / wachay</i>	'defender / parir'
<i>masha / macha</i>	'yerno / embriagar'
<i>kushi / kuchi</i>	'alegre / chancho'
<i>shuqay / chuqay</i>	'dar consuelo / toser'
<i>shura / chura_</i>	'jora / poner'

b) /c/ <ts>

Kay tsaqa /c/ <ts> Ankash qichwallachawmi kan, huk suyukunachawwan niykur wak markakunachawqa manam kantsu. Kay hunimaqa yurikashqa chaapita patsaymi /è/ <ch>, niykur kayna ñawpa unay unay purun qichwa chaapita /c/ africada retrofleja nishqanpita (Cerrón-Palomino 1987b). Kanan rimaychawqa manam tsaawan /c/ <ts> chaa /è/ <ch> tsay kikinllatsu kayan, ishkey huklaaya huniman kayan. Rikaarishun:

<i>tsaki / chaki</i>	'seco / pie'
<i>patsa / pacha</i>	'suelo, tierra / barriga'
<i>utsuu / uchuu</i>	'mi ají / como granos'
<i>katsuy / kachuy</i>	'entorsalar hilos / masticar'
<i>tsay / chay</i>	'ese / tú llega'

3.2. Bukalkuna.

Ishkey huklaaya bukalkuna Anqashchaw kanqanta, Torero (1964, 1974) nin kayqa ñawpa unay unay purun qichwapa bukalkunam. Kaykuna kayan ichik pashtaq: a, i, u niykur unay waqaq: aa, ii, uu. Rikaarishun:

⁹ Ñawpata karqan *chutay*, niykur tumarqan kayman *tsutay*, kananna chashqa kayman *sutay*. Kaynaw: /èutay/: *chutay* > *tsutay* > *sutay*.

Qallu aywanqa	ñawpa	chawpi	qipa
Shimi mpa	Ichik Unay	Ichik Unay	Ichik Unay
aqchikanqampa	pashtaq waqaq	pashtaq waqaq	pashtaq waqaq
ichiklla	i ii	u uu	
kichakan atska	a aa		

Kay bukalkuna ichik pashtaq niykur atska waqaq manam kikinllatsu kayan, huk palabrachawtsun huk ichik pashtaq bulkalkaqman churarintsik atska waqaq bukalta, kay palabraqa manam haynawllanatsu nin, huklaayatanam nin. Rikaarishun hukllayllapayan:

- /i/ ? /i:/ <ii>:

china / chiina 'hembra / señorita'
warmi / warmii 'mujer / mi mujer'
wayi / wayii 'casa / mi casa'
chiki / chikii 'egoísta, envidioso / yo envidio, odio'

- /u/ ? /u:/ <uu>:

pukay / puukay 'rojo / sopla'
ushan / uushan 'termina/ su oveja'
watu / watuu 'soga / mi soga'
ashnu / ashnuu 'burro / mi burro'

- /a/ ? /a:/ <aa>:

takuy / taakuy 'juntar, mezclar / sentarse'
qara / qaara 'piel / penca'
watay / waatay 'amarrar / criar'
waka / waaka 'monolito / vaca'

Rikanqantsiknawpis ichik pashtaq bukalkuna unay waqaq bulkunawan manam kikinllatsu kayan, huklaayam kay Anqash qichwachawqa kakuyan.

Bukalkunawan ushanapaq, niriyaşhqiki allaapam wiraqtsa yachaşkunawan mana alli yachak nunakuna shimpinakuyan, aşhanakuyan, maşanakiytapis munarkuryan, ñawpakaşkunawa

kimallam qichwapa bukalninkunaqa niyan, qipakaqkunanam pitsqantinmi qichwapa bukalninkuna kan nishpa tsarakuyan. Llapampitapis Qusqu "Academia del Quechua" nishqan nunakunam niyan qichwapaqa manam kimallatsu bukalnin, pitsqantinmi: a, e, i, o, u. Saqam wiyakun e, o llapan rimantsikunachaw, tsaymi qillqashun pitsqa bukalwan nishpa allaapa tsarakuyan, mana alliq alliq riqishpa, mana alliq lingüística qichwata yachashpa tsaynaw washaakuyan.

Rasumpam qaapa /_q_/ ñawpanchawwan qipanchaw /i, u/ waqayan kaynaw [e, o]. Kayqa tsaynaw hinantin qaata /q/ pashtatsintsik tunqurintsik qallu yarquqchaw, tsaymi sutan uraman iitawan /i/ uuta /u/, tsay raykurmi /i/ waqan [e] niykur /u/ waqan [o]: /ruqu/ [roqo] 'bromo', /muqu/ [moqo] 'nudo'; /uqi/ [oqe] 'sucio, manchado', /ayqi/ [e:qe] 'corre', /liqita/ [leqeta] 'barro'.

Llapan wakinkunachawqa /i, u/ kikinawllam waqan [i,u]: killa [killa], 'luna', kuchi [kuèi] 'chancho', kullu [kuèu] 'tronco', muru [muru] 'semilla/combinación de colores'.

Ama pantashuntsu, huk shimi rimayninta qillqaynintawan; manam kantsu hukllaylla shimi kay patsachaw rimaynin qillqayninwan kikinlla, tinkupuralla. Manam rimanqantsikwan qillqayqantsik kikinllatsu kayan, rasunpam qillqantsik rimanqantsikpita patsay, kayqa manam ninantsu tsaylla kayanqanta, huklaayam kakuyan (Cerrón-Palomino 1993).

Rikaarishun kima shimikunachaw:

QICHWA	CASTELLANO	INGLÉS
Liqitachaw [leqetaéo:] 'barro'	César [sésar] 'Shisha'	one [wan] 'huk'
kaychaw [ke: éo:] 'aquí'	'haz [as] 'ruray'	woman [u:man] 'warmi'
muqu [moqo] 'nudo'	exigir [eksijir] 'apuray'	work [we:rk] 'urya'
paywan [pe:wan] 'con él'	vaca [baka] 'waaka'	august [ó:guest] 'puwaq killa'

4. Kanan nunakunapa qichwa shimin

Pitsqa pachak watanam qichwa shimintsik kastillanu shimiwan tinkukashqan, kanan rimaykunachawqa qichwachawwan kastillanuchawpis atska palabrakunam takukashqa, mañanakuyashqa kayan. Karu ichik markakunachaw qichwallata rimayan nishqankunachawpis

qichwaqa kastillanuwan takukashqanam rimakan. Wakinchawnaaqa mana wanaykar, kikin shimillachaw rimaykuna kaykaptin nunakuna wamrapita patsay awkiskunakama qichwata taku takurkuryan kastillanuwan rimayan. Kayta wiyarquu ichik karu rahu chakin Waylash markakunachaw niykur karu kuta, kuta kunchukus raqra markakunachaw. Rikaarishun kay nunakuna qichwa rimayanqanta:

KAYNAW RIMAYAN

KAYKUNATA ARDAYPANAW

RIMAYANTSU

- "chiina ama <u>fastidyameetsu</u> " ¹⁰	<u>qallapamaytsu</u>
- "ewkushun <u>puentillamanna</u> "	<u>tsakallamanna</u>
- "hermanukuna <u>juntakaashun</u> "	<u>wawqikuna tinkukaashun</u>
- "Shilliichu <u>cerkaarallaamii</u> "	<u>witirallaamii</u>
- "qoreeki eekataq <u>questan</u> "	<u>chanin</u>
- "huk <u>añunam</u> pampakanqan"	<u>watanam</u>

Rikanqantsiknawpis mana kastillanuta wanaykar inishiyay kay shimichaw hutikunata qichwata rimayanpaq, kikin shimichaw tsay hutikuna kaykaptin.

Wakin markakunachawnaqa hatun markakuna kuchunllachaw kaqkuna pasaypa takukashqatam qichwatawan kastillanuta rimayan, mana kayipaqnatsu mayqan shimichaw rimayanqan, kaytanawtam ikwadurkaqpaq (Muyskin) "chawpi shimi" nishpa hutitsishqa.

Kanan qipa watakuna qichwa shimintsikwan huk markamayintsik, suyumayintsik shimikuna huklla hatun niykur ichik markakunachawpis ushakaakuraykayan, wamrakuna manana kayiyannatsu, rimayannatsu, wakin kaqchawnaqa mamankuna, taytankuna yachatsiyantsu, munayannatsu wamrankuna qichwa shimita yachakuyananta mana hatunyayninkunachaw, awkisyayninkunachaw nakayanampaq, tsaynawmi qichwata qullutsita munayashqa unaypita patsay, allinchawmi atiyashqatsu. Wawqikuna, manam kay ninantsu waray waratinllanam qichwa shimintsik ushakaarinqa, wanuringa. Unay watakunaparan kawanqa sitsun tsaynawlla qatikanqa (cf. Chirinos 1998).

10 kaykunachan qillqarquy imanawpis kikin nunakuna rimayanqantanawlla.

Kikin qichwata rimanapaq alli kanman qichwa rimaq nunakunata yachatsi markakunapura ishkay shimichaw yachay wayikunachaw, llullumpitam wamrakunata kikiimpa shimichaw yachatsi kanman, mama shiminta pinqakunampaq, alli alli rimakunampaq maychawpis niykur piwampis, tsaynaw washaakunampaq kastillanu shimilla rimaqkuna asipaakuyaptin.

Hatun markakunachaw, huk wamrapaq u hatunpaq kay ninan indyu, waktsa, qipayashqa, chunchu kanqan (Ibid.). Tsayraykurmi, shipash nunakuna, warmipis ullqupis, michaakuyan qichwa shiminta yachaykar, mana chikishqa, asipashqa kayanampaq. Tsaynawllam wakin shipashkunaqa hatun markakunam huk, ishkay wata aywariykur kutiyan markankunaman kastillanullatana rimar, manana qichwataqa kayiqtukuyanpistsu, mamankunatapis taytankunatapis mana alliq kayikayaptin kastillanullachawna rimapayan (rikay Julca 2000).

Kaynawmi kikintsikpa shimintsikta ushakatsintsik huk shimita, qarakunapa shiminta rimar allitukur. Qichwantsikta miratsishun maychawpis, piwampis rimar; kushi kushi, mishki mishki rimakur. Tsaynawllachi kay qichwa shimintsik ushakanqatsu. Tsayman apurayllapa chaanapaq qichwa rimaq marka mayikuna mañakushun wamrantsikunata yachay wayichaw yachatsiqkuna qichwantsikchaw yachatsiyanampaq, kaytam wakin hatun suyukunachaw riqiyan yachatsi markakuna pura ishkay shimichaw ('educación intercultural bilingüe'). Kay yachatsiqa llapan nunakunata haypitawan wakkunapitawan alli alli rimatsimaashun, alli alli kawatsimaashun, mana pipis allitukunqatsu, pishipakunqatsu, hiqchinakuyanqatsu, maqanakuyanqatsu; llapantsik kayinakushun kikintsikpa shimintsikchaw, kawakushun kawakuy yachanqantsiknaw, llapantsik yanapanakur, mana pitapis qipachaw haqishpa.

Quchapampa, isqun killa, ishkay waranqa huk wata

QILLQASHQAKUNA RIKASHQAA

- ALMEIDA, Ileana. 1999. *Historia del Pueblo Kechua*. Quito: Abrapalabra.
- BRAVO, Domingo. 1980 *¿Quiere Usted Aprender Quichua?* La Banda, Santiago del Estero, Argentina: CEBIL.
- CARRANZA, Francisco. 1993. *Resultados Lingüísticos del Contacto Quechua y Español*. Lima: CONCYTEC.
1996. Glossar Deutsch - Quechua Ancashino. Ayllushqa 23/08/01, kaypita [www document]: <http://www.unimaiz.de/~lustig/kechwa/kechwa.txt>
1999. Diccionario del Quechua Ancashino - Español. Ayllushqa 23/08/01, kaypita [www document]: <http://romsem3.romanistik.unimaiz.de/quechua/>
- CHACÓN, Jorge y SOLÍS, Gustavo. 1989. *Lingüística y Gramática Runasimi - Chanca*. Lima: UNESCO - AGFUND - Ministerio de Educación.
- CHÁVEZ, Amancio. 1994. *Normalización del Quechua*. Huaraz: FDCCPP-UNASAM. (mimeo).
- CHIRINOS, Andrés. 1998. "Las lenguas indígenas peruanas más allá del 2000". Kaychaw: *Género y Sociedad en los Andes*. Revista Andina 32. Año 16, N° 2. 453-479.
- CERRÓN-PALOMINO, Rodolfo. 1987a. "Multilingüismo y política idiomática en el Perú". Kaychaw: *Lengua, Nación y Mundo Andino*. ALLPANCHIS N° 29/30, Año XIX. 17.44.
- 1987b *Lingüística Quechua*. Cuzco - Perú: Centro Bartolomé de Las Casas.
- 1993 *Quechuamara. Estructuras paralelas de las lenguas quechua y aimara*. La Paz: CIPCA.
- JULCA, Félix 1999a *La fragmentación dialectal de las lenguas indígenas y la Educación Intercultural Bilingüe: desafíos y posibilidades*. Ponencia presentada en el I Congreso Sudamericano de Lenguas Indígenas. Lima: Universidad Ricardo Palma.

- 1999b. *Uso de Lenguas en la Escuela*. Informe de Investigación. Cochabamba: PROEIB Andes - UMSS. Ms.
2000. Migración rural y desplazamiento lingüístico en el Callejón de Huaylas. *Kaychaw: Asterisco* N° 6, Año XV. 47 - 60.
- JULCA, Félix y CARLOSAMA, Jesús 1999. *Evaluación Externa del Programa de Educación Bilingüe Intercultural del Perú - Región Ancash*. Informe de Investigación. Cochabamba: PROEIB Andes - UMSS. Ms.
- LÓPEZ, Luis Enrique 1999. "Anotaciones sobre el multilingüismo indoamericano en su relación con la educación". *Kaychaw: Pueblos Indígenas y Educación*. N° 47-48. 77-99.
- PAREDES, Víctor 1997. *Kechwata Yachakushun*. Warás [sic.]: Centro de Perfeccionamiento Magisterial - Universidad Nacional de Ancash "Santiago Antúnez de Mayolo".
- PARKER, Gary 1963 "La clasificación genética de los dialectos quechuas". *Kaychaw: Revista del Museo Nacional*, XXXII. 241-252.
- 1976 *Gramática Quechua Ancash - Huaylas*. Lima: Ministerio de Educación - Instituto de Estudios Peruanos.
- PARKER, Gary y CHAVEZ, Amancio 1976. *Diccionario Quechua Ancash-Huaylas*. Lima: Ministerio de Educación - Instituto de Estudios Peruanos.
- PLAZA, Pedro 1999 *Algunos Aspectos de la Normalización de la Escritura del Quechua Boliviano*. (Taller de Lengua Indígena). Cochabamba: PROEIB Andes - UMSS. (mimeo).
- SOLIS, Gustavo 1996 *Los Orígenes de la Cantidad Vocálica en Quechua*. Lima: CILA - Universidad Nacional Mayor de San Marcos.
- TORERO, Alfredo 1964 "Los dialectos quechuas". En *Anales Científicos de la Universidad Agraria* 2. 446-478.
- 1974 *El Quechua y la Historia Social Andina*. Lima: Universidad Ricardo Palma.
- WROUGHTON, Jaime (s.f) *La Variedad del Quechua de Conchucos*. Sd. Ms.